

**СПОГАДИ-НЕКРОЛОГИ ЯК РІЗНОВИД “ТЕМАТИЧНОЇ”
МЕМУАРИСТИКИ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДІВСЬКОГО РУХУ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.**

У 80-х рр. ХІХ ст. помітно зросла «тематична» мемуаристика невеликих обсягів (переважно статті) – спомини про окремі події, явища, епізоди, зустрічі, випадки тощо. Серед такої «тематичної» мемуаристики слід виділити особливий і досить значний її різновид – спогади-некрологи про відомих діячів національно-демократичного руху II пол. ХІХ ст. На жаль, деякі дослідники у своїх працях залишають поза увагою цей, безсумнівно, важливий вид мемуарних праць, що особливо характерний для періоду другої половини ХІХ ст. і дає багатий матеріал для досліджень біографічних даних, індивідуальних якостей, творчої та суспільної діяльності відомих осіб, при складанні їх наукових біографій. У сучасній історичній практиці дослідження діяльності українських громадівських товариств спогади-некрологи не набули значного поширення, хоча нині істориками все більше уваги приділяється аналізу особових джерел у висвітленні того чи іншого явища української історії II пол. ХІХ ст. Так, Н. Побірченко¹ застосувала спогади-некрологи у розробці біографічних даних відомих громадівців: П. Житецького, О. Русова тощо. Значне місце аналізу некрологів відведено у працях А. Катренка², Л. Іванової та Р. Іванченко³ при дослідженні суспільно-політичної та культурницької діяльності громадівських товариств. Саме тому автор бачить актуальним і нагальним розробку даної проблеми для якнайповнішого висвітлення діяльності як громадівських організацій, так і окремих їх діячів. Метою даного дослідження є визначення ролі спогадів-некрологів у відтворенні історичної дійсності українського національно-демократичного опозиційного руху 1860-х–1890-х рр.

Статті-некрологи були характерними, здебільшого, для періоду журналу «Киевская Старина» (1882–1906). Через підцензурність цього видання вони майже не торкалися питань національної

діяльності, однак важливі тим, що містять дані до біографій українських діячів, підготовлені колегами-однодумцями, відображають точки зору на різні явища особи-мемуариста та його безпосередню участь і ставлення до тих чи інших подій. У деяких випадках некрологи містять таку інформацію з життя персоналії, яка раніше ніде не вказувалася і яка могла би бути втраченою назавжди, якби не з'явилася у некролозі⁴.

Так, у статті-некролозі П. Єфименка про М. Мизка⁵ – заможного землевласника, що стояв у витоках громадівського руху кінця 1850-х рр., йдеться не тільки про життя Миколи Дмитровича. Автором статті відстоюються та пояснюються основні принципи українофільства. П. Єфименко наголошував на поміркованих позиціях українолюбців, спростовуючи закиди щодо українського політичного сепаратизму. На думку автора, джерелом українофільства є почуття любові до своєї батьківщини, народу, мови, природи – звідси ж і виникає потяг до духовного злиття з народом. Скаржився П. Єфименко і на занепад української літератури, розвиток якої вважався небезпечною ознакою сепаратизму. Подібні думки на початку 1880-х рр., в часи реакції в суспільно-політичному житті Російської імперії, переслідування діячів українського опозиційного руху були занадто відвертими і не кожен громадівський діяч ризикував так відверто висловлюватися.

Спогади-некролог про П. Чубинського, писані О. Кістяківським⁶, відтворюють скоріше життєвий шлях вченого-громадівця, торкаючись лише його праці на історико-етнографічній ниві і оминають таку небезпечну на той час тему, як діяльність вченого у громадівських товариствах. Заслання П. Чубинського наприкінці 1862 р. до Архангельської губернії автор назвав вимушеним переселенням. Докладно аналізуючи науково-дослідну роботу вченого під егідою Південно-Західного відділу Російського Географічного Товариства, О. Кістяківський навіть словом не обмовився про те, що після закриття товариства у червні 1876 р. фактичному голові його П. Чубинському «наказано виїхати поза межі Києва»⁷. У своїх спогадах про той період він вказував на хиткий стан приватних справ П. Чубинського у 1876 р., які негативно вплинули на здоров'я останнього і змусили його переселитися до Санкт-Петербургу, де на початку 1877 р. він вступив на службу в міністерство шляхів сполучення. А про вірш «Ще не вмерла Україна» згадує як про один з невиданих творів небіжчика⁸.

У таких спогадах на основі описів громадської діяльності та особистих людських якостей можна прослідкувати ідейні прагнення та соціально-політичну позицію громадівських діячів.

Дані зауваги стосуються і спогадів-некролога І. Лучицького про О. Кістяківського⁹, в яких автор, детально подаючи біографію О. Кістяківського, його творчий шлях та науковий доробок, зовсім випустив петербурзький період діяльності останнього (1858-1863 рр.), коли Олександр Федорович виконував обов'язки секретаря у видавництві журналу «Основа» і був одним з найдіяльніших членів Петербурзької громади тих років. У ньому акцентовано увагу тільки на досягненнях вченого у галузі юридичної науки, високій моральності, на його любові до народних мас і прагненні бачити їх вільними і щасливими, бажанні бачити «панування засад права і справедливості». Така ж тенденція прослідковується і в спогадах про В. Александрова, підготовлених В. Науменком¹⁰, де в основному згадуються та характеризуються літературні праці Володимира Степановича, видані у 1880 – поч. 1890-х рр.

Стаття редакційної колегиї «Киевской Старины» на пошану В. Білозерського¹¹ уже відкрито зупиняється на тому факті, що саме за участь в Кирило-Мефодіївському братстві наприкінці 1840-х рр. Василю Михайловичу довелося «працювати» у Петрозаводську.

Так, з кінця 1890-х рр., у статтях-некрологах усе відвертіше висвітлюється заборонена раніше тематика: зародження національно-визвольного руху, просвітницька діяльність українських громад, заснування недільних шкіл тощо. Вищевказані аспекти прослідковуються у спогадах Ф. Матушевського та С. Єфремова про О. Кониського¹², писаних на початку 1901 р., де автори першими спростували звинувачення О. Кониського у «проповіді національної виключності і нетерпимості», наголосили на його самовідданій праці на користь українського народу, яка відобразилася в участі його у влаштуванні недільних шкіл у Полтаві, полемічних публікаціях, що пропагували свободу національностей та вільний розвиток української мови, створенні підручників для українських шкіл тощо. Автори статті не обійшли своєю увагою і такий вагомий період в житті Олександра Яковича, як співробітництво його з галичанами, яке розпочалося ще з 1865 р. – часу повернення О. Кониського із заслання і продовжувалося до самої його смерті. Незважаючи на сміливий викривальний тон статті, все ж, за словами авторів, для

повної всебічної оцінки суспільної і літературної діяльності покійного час ще не настав.

О. Кониському присвячена і стаття-некролог І. Франка, друкowana у «Літературно-Науковому Вістнику»¹³. Слова І. Франка, що розпочинають статтю: «В хвилях тяжкого занепаду українського духу і українського слова він не раз бував майже самотнім незламним, бував «гласом вопіючим во пустині». А в хвилях оживлення і розповсюдження українського руху він усе стояв у першій лаві робітників. Справі рідного слова він присвятив своє перо; справі розбудження українського духу віддавав свої сили й свої помисли...»¹⁴, – відображають ту повагу і довіру галичан до громадівського діяча на протязі всієї їхньої співпраці. Цю багаторічну співпрацю і висвітлює вказана стаття, в якій автор ставив працю О. Кониського над «духовним поєднанням України з Галичиною» поряд з діяльністю П. Куліша, М. Драгоманова, І. Нечуя-Левицького.

Всі три автори спогадів – С. Єфремов, Ф. Матушевський та І. Франко особливо наголошували на діяльності О. Кониського в якості одного з засновників «Наукового товариства імені Т. Шевченка» у Львові в 1873 р. та його всіляку допомогу новоствореному закладу. Але у статтях суспільно-політична діяльність О. Кониського відображена не повною мірою, а про його стосунки з Київською громадою не згадано зовсім.

Чи не найпершою згадкою про харківського громадівця 1860-х рр. В. Гнилоширова є стаття В. Науменка¹⁵, в якій розкривається діяльність Василя Степановича у Харківській громаді початку 1860-х рр.: подорожі студента українськими селами, поширення серед селян книжечок-«метеликів», про що він детально описав у своїй статті «П'ять днів з життя харківського студента», вміщеній в журналі «Основа» 1862 р. під псевдонімом А. Гавриш. З 1873 р. і до останніх днів свого життя, оселившись у м. Каневі, В. Гнилоширов був сумлінним охоронцем-упорядником могили Тараса Шевченка, зберігши у своєму серці юнацькі ідеали любові до рідної батьківщини, набуті від його вчителя, відомого мовознавця О. Потебні.

Життю та діяльності відомого етнографа, белетриста, педагога і суспільного діяча М. Симонова присвячені статті В. Науменка¹⁶ та С. Єфремова¹⁷, в яких автори детальніше зупинилися на характеристиці М. Симонова як земського діяча та аналізі його творчого доробку. У вищевказаній статті С. Єфремов розповів на

основі спогадів О. Кониського про одного з найенергійніших діячів Чернігівської громади – С. Носа. Автор даної публікації мав сміливість прямо оголосити про постійне пригноблення урядом українського національного руху «аж до дня сего», вказуючи, що таке «трапилось» мало не з усіма українськими письменниками: «всі вони почасти жертви нашого лихоліття: всі вони в першу голову на собі відчули його страшну вагу і не дали рідному письменству всього, що могли дати»¹⁸.

Спогади про О. Лазаревського¹⁹ детальніше торкаються періоду його навчання у Петербурзькому університеті (1858-1861 рр.), залучення до Петербурзької громади, активне співробітництво у «Основі». Але про подальшу діяльність О. Лазаревського на національно-демократичній ниві згадано лише побіжно: адміністративне заслання до м. Курськ у 1879 р., участь у видавництві журналу «Киевская Старина» – з часу заснування журналу у 1882 р. до смерті Олександра Матвійовича, участь у земських справах тощо.

Про діяльного члена Київської громади 1860-х рр. і Одеської громади 1870-х рр. О. Андрієвського йдеться у статті-некролозі І. Каманіна²⁰. Автор приділив велику увагу характеристиці громадського життя у Києві (а, головним чином, у Київському університеті, де з 1862 р. по 1865 р. навчався О. Андрієвський), описав масовий національний український рух, який захопив Олексія Олександровича, наклав відбиток на всю подальшу його працю. Про адміністративне заслання О. Андрієвського у 1877 р. до Архангельська та Тули, а в 1879 р. – до В'ятки І. Каманін пише як про звичайне переселення.

Одному з найактивніших учасників таємного гуртка «хлопоманів» кінця 1850-х рр., вихідцю з польської шляхетської родини Т. Рильському присвячені спогади автора під криптонімом «О. Л.»²¹. Припускаємо, що спогади писані О. Лашкевичем, який на початку 1860-х рр. входив до щойно організованої Київської громади, тісно співпрацював з Рильським та іншими громадівцями на культурно-просвітницькій ниві. Щодо точного датування організації Київської громади думки вчених неоднотайні: М. Драгоманов відносить цю подію до 1862 р., В. Міяковський – до першої половини 1861 р., Г. Житецький – до другої половини 1861 р. А. Катренко взагалі застерігає вважати створення громадівського товариства як

одномоментний акт: громадівський осередок створювався поступово і майже остаточно сформувався в 1861 р.²² У вищезгаданих спогадах про Т. Рильського їх автор створення громади відносить до 1860 р. і наголошує, що Тадей Розеславович у 1859 р., навчаючись на першому курсі Київського університету був «президентом київської гміни». Таке твердження є хибним, оскільки, як відомо, групу київської молоді, до якої окрім Т. Рильського входили Б. Познанський, А. Свидницький, В. Василевський та ін. очолював випускник університету В. Антонович.

На початку 1860-х рр., як свідчить автор, Т. Рильського було притягнуто до адміністративного суду, який і постановив вислати його в Казань. І лише заступництво голови слідчої комісії Андрієвського врятувало його. Історик В. Борисенко суттєво відкоригував вищенаведені факти: саме у січні 1861 р. братів Тадея та Йосипа Рильських заарештувала поліція за те, що вони нібито пропагували «ненависть до вищих станів», і тільки завдяки піклуванню київського генерал-губернатора І. Васильчикова вони уникли адміністративного покарання²³. Хлопські ідеї і почуття сина глибоко хвилювали його шляхетного батька, одруженого до того ж на княгині славнозвісного роду Трубецьких. Він настійливо намагався відгородити сина від згубних впливів народників, спробував перевести його до Петербурзького університету, але відразу ж покинув свою затію, дізнавшись, що там його син підпаде під вплив тих же «хлопоманів» – видавців «Основи».

Автор споминів висвітлення громадської діяльності Т. Рильського обмежив лише кін. 1850 – поч. 1860-х рр.: пояснив причини переходу молодого Т. Рильського на позиції служіння інтересам українського трудового народу, навів уривки із надрукованих в «Оснві» його статей, які засвідчили його погляди, а про його роль у Київській громаді 1870-1890-х рр. не сказано нічого.

У цілому спогади відбивають неоднозначність навернення польської шляхетської молоді до демократичних принципів під впливом гарячої свідомої любові до батьківщини і її населення, повного морального переродження, яке тягло за собою рішуче відречення від найдорожчих людині вірувань і переконань²⁴.

Некрологічні спогади про В. Беренштама²⁵ складаються із п'яти різних за обсягом статей осіб, що були близько знайомі з Вільямом Людвіговичем: В. Науменка – де прослідковується життєвий шлях

вченого з 1860-х рр.; М. Могилянського – короткі нотатки про останні години життя; І. Лучицького – що торкається спогадів кінця 1878-1879 рр., – часу, коли В. Беренштам був членом міської думи; невідомого автора за підписом «Голос з натовпу» – спогади про останні три роки життя В. Беренштама, коли той був гласним Зінківського повіту Полтавської губернії, про повагу до нього на земських зборах місцевої інтелігенції тощо; Л. Куперника – уривчасті спогади періоду 1859 р., 1879 р. та середини 1890-х рр.

У своїх спогадах В. Науменко²⁶ з огляду на цензуру (як він вказує два роки потому) не зміг повною мірою описати громадську діяльність В. Беренштама, автору довелося обмежитися біографічним нарисом про відомого національного діяча. Але й у цій статті згадується праця В. Беренштама в Південно-Західному відділі Географічного Товариства, у видавництві газети «Киевский Телеграф» за 1875 р., нарешті, «він посилено працює для підтримки і розвитку в суспільстві тих ідейно прийнятих ним начал, якими характеризується діяльність національних українських груп, бажаючих слугувати своєму народові»²⁷. Вказав В. Науменко і на «перевід» (тобто заслання) В. Беренштама у 1879 р. до Пскова, а через рік – до Петербурга (1880-1898 рр.). Майже через 20 років, повернувшись до Києва, В. Беренштам активно включився у громадівське життя. Як писав про нього Л. Куперник – «три культури відобразилися на цьому великому і глибокому розумі, три темпераменти злились в його витриманому, рішучому і водночас дуже м'якому характері. За походженням єврей, за початковим вихованням німець, за освітою і розвитком – русин, Беренштам поєднав у своєму характері, житті і діяльності палку переконаність семіта, суспільність і порядність німця і широкий, вільний порив слов'янина»²⁸.

Пам'яті видатного українського філолога і фольклориста, активного учасника українського політичного руху, члена Київської громади П. Житецького присвячена стаття М. Грушевського²⁹, в якій автор характеризував Павла Гнатовича як «чоловіка, сильного тілом і духом», який «непохитно проніс свої переконання через довгу і важку ниву життя, не захитавшись, коли його українські переконання закрили перед ним дорогу до університетської кафедри, ані тоді, коли вони викинули його з рідного Києва ... на примусовий побут на далекій півночі»³⁰. Разом з тим М. Грушевський дорікнув П. Житецькому за його «дипломатичні» помірковані переконання,

які «себе не виправдали» і «стрінулися з тихою чи голосною опозицією молодших поколінь українського громадянства, що своєю метою ставили досягнення всієї повноти національного життя»³¹.

Спогади О. Русова про М. Лисенка³² містять не тільки біографічні дані про останнього, а й відображають зародження національного руху серед студентської молоді Києва початку 1860-х рр. Примітно, що серед головних чинників, що сприяли піднесенню боротьби за відродження української національної самобутності, автор відзначив ліберальність тогочасного царського уряду, вплив полемічних публікацій М. Костомарова, видання журналу «Основа» тощо. Вагомим акцентом у статті є визначення автором свого розуміння терміну «націоналізм». Цей вислів протягом зародження і діяльності українських громад і аж до кінця ХХ ст. інкримінувався громадівцям поряд ще з одним тавром – «буржуазним шовінізмом» та «націоналістичним сепаратизмом». Отже, за словами О. Русова націоналізм є «відстоювання і розвиток відмінних рис великоруської, польської чи української нації, без поділу їх на соціальні класи»³³.

М. Грушевський у спогадах-некролозі про Я. Шульгина³⁴ – учня М. Драгоманова не тільки позитивно оцінив історичні праці останнього, а й відзначив його допомогу своєму вчителю у здійсненні його української зарубіжної місії 1876 р. Для цього Я. Шульгин зі свого 15-тисячного спадку пожертвував 12 тис. крб. на організацію закордонного видавництва українських творів. Автор відніс його до найхарактерніших представників українського життя 1870-х рр., охарактеризував як людину з «ідеалістичним настроєм і чистотою ... характеру».

Пам'яті відомого археолога, етнографа, історика Ф. Вовка присвячені спогади, надруковані у часописах «Україна» та «Наше минуле»³⁵. У статтях прослідковано життєвий шлях Федора Кіндратовича, охарактеризовано його літературно-наукові доробки, але про громадсько-політичну діяльність згадано небагато.

Українському громадсько-політичному педагогічному діячеві, вченому-філологу, літературознавцю В. Науменку присвячені спогади-некролог Г. Житецького³⁶, писані ним незабаром після арешту та розстрілу більшовиками В. Науменка 8 липня 1919 р. Характеризуючи просвітницько-педагогічну діяльність громадівця, автор зазначав: «Це життя і оборона своїх ідеалів ... несло Володимирі Петровичу багато тернів муки, ніж щасливого

досягнення того, про що думалось і мріялось ...»³⁷, але все ж участь В. Науменка в українському національному русі II пол. XIX ст. (зокрема його членство в Київській Старій громаді) висвітлена автором поверхнево.

У спогадах С. Єфремова про І. Шрага³⁸ зовсім випущено такий важливий момент з діяльності останнього, як участь його у заснуванні в 1893 р. Чернігівської громади і активну працю в ній. С. Єфремов свої спогади виводить з часу заснування у 1897 р. Всеукраїнської позапартійної організації, що «об'єднала всі громади й поодиноких людей з громадськими інтересами на Україні» та «викристалізувала безпартійне товариство в політичну партію з певним громадським ім'ям і авторитетом».

Інші спогади Г. Житецького³⁹ присвячені пам'яті Є. Трегубова і є одними з найперших життєписів громадівського діяча. Оселившись у 1870-х рр. у Києві, Є. Трегубов відразу ж включився в роботу громадівських осередків Києва: гуртка молодогромадян та, згодом, й Старої громади, «а з 1876 р. сорок років стояв серед перших робітників громади щодо видання українських книжок, зносин з видавцями, книгарнями, розповсюдження української літератури, рахункових і фінансових справ громади»⁴⁰. У споминах автор відзначив невтомну працю Є. Трегубова у видавничій справі громади, особливо у виданні журналу «Киевская Старина» та його зв'язки з галицькими національними діячами.

Стаття в десяти роковини смерті О. Русова Г. Житецького⁴¹ писана ним на основі власних спогадів та з залученням автобіографії та мемуарів О. Русова, широким спектром відображає нелегке життя та майже півстолітню діяльність на громадівській ниві росіянина, сина військового лікаря з Костроми, що з молодих років, ставши «енергійним українолюбцем» не зрадив своїм переконанням до самої смерті. Факти, наведені у статті, є, безсумнівно, важливим доповненням як до біографії О. Русова, так і до його громадсько-культурної діяльності.

Загалом, на сучасному етапі розвитку історичної науки дослідниками все більше приділяється увага вивченню особистісних джерел в контексті висвітлення тієї чи ін. проблематики, а спогади-некрологи є тією незмінною джерельною базою, яку неможливо оминати чи проігнорувати при дослідженні діяльності українських громадівських товариств другої половини XIX ст., створенні перших

партійних осередків кінця XIX ст. та біографій відомих в Україні культурних і політичних діячів. Однак, безсумнівно, розглянута частина мемуарних праць вимагає критичного ставлення до себе та суттєвих пояснень, уточнень, поправок при її дослідженні й подальшому використанні. У перспективі автором планується застосувати весь спектр особових джерел у комплексному аналізі при дослідженні діяльності громадівських осередків II пол. XIX ст.

Annotation

The article analyses the memoirs-obituaries as one of varieties personal genesis source and determines their role in reflection of Ukrainian national-democratic opposition movement in 1860-1890 years historical actuality

Анотація

Аналіз спогадів-некрологів як одного із різновидів джерел особового походження та визначення їхньої ролі у відтворенні історичної дійсності українського національно-демократичного опозиційного руху 1860-х–1890-х рр.

- ¹ Побірченко Н. С. Павло Житецький – український вчений, педагог, громадський діяч. – К., 1997; Побірченко Н. С., О. О. Русов – український громадський діяч, вчений, педагог: Короткий життєпис. – К., 1998.
- ² Катренко А. Український національний рух XIX ст. Частина II. 60-90-ті роки XIX ст. – К., 1999.
- ³ Іванова Л., Іванченко Р. Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні. – К., 2000.
- ⁴ Макаруч С. А. Писемні джерела з історії України. – Львів: Світ, 1999. – С. 30.
- ⁵ Ефименко П. Н. Д. Мизко (некролог) // Киевская Старина (далі КС). – 1882. – Т. 4. – С. 593-598.
- ⁶ Кистяковский А. Ф. Павел Платонович Чубинский // КС. – 1884. – Т. 8. – № 2. – С. 343-349.
- ⁷ Житецький І. Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві // Україна. – 1927. – № 5. – С. 36.
- ⁸ Катренко А, Беззуб Ю. Український національний рух другої половини XIX ст. у спогадах / Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16-18 березня 1993 р. – К., 1994. – С. 123.
- ⁹ Луцицкий И. А. Ф. Кистяковский (Некролог) // КС. – 1885. – Т. 11. – № 2. – С. 406-415.
- ¹⁰ Н-ко В. Владимир Степанович Александров (Некролог) // КС. – 1894. – Т. 44. – № 2. – С. 311-313.
- ¹¹ В. М. Белозерский (Некролог) // КС. – 1899. – Т. 64. – № 3. – С. 143.
- ¹² Матушевский-Ефремов. Александр Яковлевич Конисский (Некролог) // КС. – 1901. – Т. 72. – № 1. – С. 125-130.
- ¹³ Франко І. Олександр Яковлевич Кониський (Некролог) (18 серпня 1836 – 12 грудня 1900) // Літературно-Науковий Вістник (далі ЛНВ). – 1901. – Т. 13. – № 3. – С. 46-47.

- ¹⁴ Там само. – С. 46.
- ¹⁵ Науменко В. Памяти В. Гнилосырова // КС. – 1901. – Т. 72. – № 2. – С. 301-307.
- ¹⁶ В. Н. М. Т. Симонов (Номис) (Некролог) // КС. – 1901. – Т. 72. – № 2. – С. 308-311.
- ¹⁷ Ефремов С. Жертви нашого лихоліття (М. Т. Симонов, С. Д. Ніс) // ЛНВ – 1901. – Т. 14. – № 4. – С. 38-55.
- ¹⁸ Там само. – С. 54.
- ¹⁹ Александр Матвеевич Лазаревский (Некролог) // КС. – 1902. – Т. 77. – № 5. – С. III-XIX.
- ²⁰ Каманин И. Алексей Александрович Андриевский (Некролог) // КС. – 1902. – Т. 78. – № 9. – С. 413-433.
- ²¹ О. Л. Фаддей Розеславович Рыльский (Некролог) // КС. – 1902. – Т. 79. – № 11. – С. 335-349.
- ²² Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. Частина II. 60–90-ті роки XIX ст. – К., 1999. – С. 22.
- ²³ Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття. – К.: Либідь, 1998. – С. 469.
- ²⁴ О. Л. Фаддей Розеславович Рыльский (Некролог) // КС. – 1902. – Т. 79. – № 11. – С. 335.
- ²⁵ В. Л. Беренштам (Некролог) // КС. – 1904. – Т. 84. – № 12. – С. 686-695.
- ²⁶ Там само. – С. 686-689.
- ²⁷ Там само. – С. 687.
- ²⁸ Там само. – С. 694.
- ²⁹ Грушевський М. Памяти Павла Житецького // ЛНВ. – 1911. – Т. 54. – С. 14-16.
- ³⁰ Там само. – С. 15.
- ³¹ Там само. – С. 16.
- ³² Русов А. Н. В. Лисенко (Вместо некролога) // Украинская Жизнь. – 1912. – № 11. – С. 9-19.
- ³³ Там само. – С. 14.
- ³⁴ Грушевський М. С. Пам'яті Якова Шульгина // Записки НТШ. – 1912. – Т. 107. – № 1. – С. 4-9.
- ³⁵ Грушевський М. Пам'яті Федора Вовка // Україна. – 1918. – Кн. 1/2. – С. 5-10; Хв. Кіндр. Вовк. Некролог // Наше Минуте. – 1918. – № 2. – С. 141-143.
- ³⁶ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського Інститут рукописів (далі – НБУВ. ІР.). – Ф. 86, спр. 14.
- ³⁷ Там само. – Арк. 1 зв.
- ³⁸ Ефремов С. Пам'яті І. Л. Шрага // Наше Минуте. – 1919. – № 1-2. – С. 123-124.
- ³⁹ НБУВ. ІР. – Ф. І, спр. 46753.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 1 зв.
- ⁴¹ Житецький Г. Олександр Олександрович Русов (В десяти роковини смерти) // Україна. – 1926. – № 1. – С. 182-186.